

Karolina M. Cichocka

Toposy sakralne chrześcijańskiej Jerozolimy

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 11/1, 5-19

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KAROLINA M. CICHOCKA

„Bóg wylał na świat dziesięć miar piękna,
dziewięć przypadło Jerozolimie.
Bóg wylał na świat dziesięć miar mądrości,
dziewięć przypadło Jerozolimie.
Bóg wylał na świat dziesięć miar cierpienia,
dziewięć przypadło Jerozolimie.”
– przysłowie rabinackie –

TOPOSY SAKRALNE CHRZEŚCIJAŃSKIEJ JEROZOLIMY¹

Jerozolima, jaką znamy z doniesień prasowych i telewizyjnych, to miasto, którego mieszkańcy są świadkami nieustannie zaostrzającego się konfliktu, jakim jest ogarnięty cały Bliski Wschód. Jednak mieszkańcy Świętego Miasta to nie jedyni świadkowie – jest jeszcze coś, co pamięta o wiele bardziej zamierchłe czasy, także pełne niepokojów i wojen. Tą rzeczą jest szeroko pojęta architektura, żywy pomnik dni upadków i świetności Jerozolimy.

Miasto to jest ważne zarówno dla tradycji żydowskiej, jak i arabskiej oraz chrześcijańskiej. To tu stała Świątynia Jahwe, to stąd Mahomet rozpoczął swoją podróż do nieba, i tu spędził ostatnie dni Chrystus.

Biorąc pod uwagę wszystkie wyżej wymienione aspekty dziwnym jest fakt, iż Jerozolima nie doczekała się jakiegokolwiek porządnej publikacji w języku polskim, podczas gdy opracowania anglo-, francusko-, niemiecko- i włoskojęzyczne można mnożyć w nieskończoność².

Artykuł niniejszy jest jedynie próbą przedstawienia polskiemu Czytelnikowi obrazu Jerozolimy, jej topografii i archeologii. Nie będzie on jednak obejmował całości dziejów miasta, a jedynie okres bizantyjski, który odzwierciedla chrześcijańskie oblicze Jerozolimy w czasach największej jej świetności – a to

¹ Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej pt. *Jerozolima od Heroda do Justyniana. Ciągłość toposów*, napisanej w 2003 roku pod kierunkiem dra Tadeusza Gołgowskiego na Wydziale Nauk Historycznych i Społecznych (Katedra Wschodu chrześcijańskiego) Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

² Przykładem próby zajęcia się tą problematyką jest artykuł T. H a n e l t a, *Jerozolima i jej najstarsze zabytki chrześcijańskie. Szkic historyczno-archeologiczny*. *Studia Gnesnensia* 5 (1979/1980), s. 269-296. Autor skupia się głównie na prezentacji Bazyliki Grobu Bożego i Wieczernika w świetle głównie źródeł pisanych, choć postuluje się także danymi archeologicznymi.

ze względu na charakter serii, w której tekst ten jest drukowany. Zanim przejdziemy do przedstawienia poszczególnych toposów chrześcijańskich, prześledźmy jak kształtowały się losy miasta od czasów wczesnorzymskich.

Jerozolima przechodziła szereg zmian w trakcie swej wielotysiącletniej historii. Dotyczyły one głównie topografii i planowania przestrzennego. Miasto położone było na dwóch wzgórzach przedzielonych Doliną Tyropeon. W pierwszej połowie I w. przed Chr. było bronione przez linie tzw. I i II Muru (il. 1). Ich bieg dokładnie opisuje Józef Flawiusz³. Jednak nie zdołały one powstrzymać nacierających wojsk Heroda i sprzymierzonego z nim Sosjusza. Tak więc po zdobyciu Jerozolimy Herod rozpoczął swe wieloletnie rządy (37-4 przed Chr.). Były to lata ekonomicznego i urbanistycznego rozwoju⁴. Jednak mimo wielkiej prosperity ludność zrażona okrucieństwem króla oczekiwała jego rychłej śmierci. Tak się stało i rządy objął Archelaos – jeden z trzech synów Heroda. Mimo poparcia, jakim cieszył się ze strony Rzymu, władca ten (o tytule etnarchy) nie sprawdził się jako monarcha, przez co został szybko odwołany do Rzymu, a potem zesłany do Galii, skąd nigdy już nie powrócił. Wówczas (6 r. n.e.) tereny, którymi do tej pory zarządzał zostały wcielone do Syrii i objęte kontrolą namiestników syryjskich. Do 41 r. było ich siedmiu. Potem władza dostała się za poparciem cesarza Klaudiusza (41-56) w ręce wnuka Heroda Wielkiego – Heroda Agryppy. Za jego panowania obszar Jerozolimy stale poszerzał się ku północy (Nowe Miasto), co pociągnęło za sobą konieczność wybudowania III Muru⁵. Po śmierci Agryppy kontrolę nad Judeą sprawowali prokuratorzy rzymscy, których polityka doprowadziła w efekcie do wybuchu tzw. I wojny żydowskiej w 66 r. Wywarła ona straszliwe spustoszenie w architekture Jerozolimy – w dużej mierze ucierpiały pałace w Górnym Mieście, podobnie jak krużganki świątynne od strony Antonii, czy dom kapłana Ananiasza oraz pałac Agryppy i Bereniki.⁶ Powstańcy obielili rządy trwające do roku 70, kiedy to Tytus na czele wojsk zdobył Jerozolimę. Pozostawił w niej „jako załogę legion dziesiąty oraz kilka oddziałów jazdy i wojska pieszego”.⁷ Dolne Miasto popadło w dużej mierze w ruinę i było używane zarówno w I, jak i II i III w. jako źródło budulca.

Radykalna zmiana zaszła dopiero po wizycie Hadriana w 130 r. Polecił on wówczas zbudować kolonię rzymską na miejscu Jerozolimy. Zmiana ta dotyczyła nie tylko topografii miasta, ale i jego nazwy – nowe założenie nazwano:

³ J. Flawiusz, *Wojna żydowska*, V, 142-146 i 158, tłum. J. Radożycki. Poznań 1980.

⁴ Zostają umocnione mury miasta, rozpoczęte prace nad rozbudową Wzgórza Świątynnego, zbudowany Pałac Królewski i Twierdza Antonia, a także zrealizowane plany stworzenia dzielnicy rezydencjalnej w Górnym Mieście.

⁵ J. Flawiusz, *Wojna...*, II, 219; V, 147-151; *Dawne dzieje Izraela*, XIX, 326-327, tłum. Z. Kubiak, J. Radożycki. Warszawa 2001

⁶ J. Flawiusz, *Wojna...*, II, 330-331, 426.

⁷ Tamże, VI, 5.

Colonia Aelia Capitolina (il. 2). W III w. dodatkowo doszły określenia: *Commodiana*, *Pia Felix*, *Antoniniana*. Miasto zostało pozbawione społeczności judeo-chrześcijańskiej – jej miejsce zajęli Syryjczycy i Arabowie.⁸ Zmieniło charakter na rzymski: przypominały o tym dwa fora, świątynie Jowisza i Wenus, istnienie *cardo* i *decumanus*. Jednak czasy świetności Aelii kończą się wraz z połową III w. Traci ona rolę głównego ośrodka, a stacjonujący w niej Legion X Fretensis zostaje przeniesiony do Aila.

Dawny status miasto odzyskuje dopiero od czasów Konstantyna i jego następców. Jako Miasto Święte zaczyna przyciągać pielgrzymów i mnichów. Jego tereny rozrastają się – następuje szybki rozwój urbanistyczny (il. 3). Na szczególną uwagę zasługuje powstanie takich budowli jak Kompleks Grobu Bożego, Bazylika Syjonu, Bazylika Nea Theotokos, licznych kościołów i klasztorów. Jerozolima, nazywana w dalszym ciągu także Aelia, staje się gęsto zaludnionym centrum religijnym. Właśnie w związku z dużą liczbą ludności i rangą miasta postanowiono je ufortyfikować. Na południu zostało powiększone w stosunku do rzymskiej kolonii o Syjon i Miasto Dawida. Tym samym zasięg Jerozolimy z powrotem wrócił do stanu z okresu panowania Heroda Wielkiego.

Taka właśnie Jerozolima – wspaniała i bogata architektonicznie – jest przedstawiona na mozaikach jordańskich. Najstynniejszą jest oczywiście ta z kościoła św. Jerzego w Madabie (il. 4)⁹. Widzimy tu owalne miasto z około 20 wieżami i wieloma bramami. Głównym wejściem była w okresie bizantyjskim Brama św. Szczepana (A). Jej początki datuje się na okres powstania Aelii Capitoliny. Po wejściu do miasta podróżny znajdował się na rozległym placu, z którego wiodły na południe dwie główne drogi. Pierwsza z nich – *cardo* – prowadziła do Bramy Syjonu. Mozaika z wielką dokładnością ukazuje jego wygląd: widzimy ulicę flankowaną z obu stron kolumnadą krytą dachem nachylającym się ku osi tej głównej arterii. Natomiast druga ulica (tzw. Ulica nr 2) jest już ukazana z kolumnami tylko z jednej strony. Biegnie ona w dużej mierze wzdłuż Doliny Tyropeon.

Centralnym budynkiem na mozaice jest przylegający od wschodu do *cardo* Kompleks Grobu Bożego. Jest on często mylnie nazywany Bazyliką Grobu Bożego. Mylnie, ponieważ bazylika jest jedynie jednym z czterech elementów, jakie składają się na całość tego założenia.

Niezmiernie ciekawa jest historia tego miejsca. Należy tu zadać sobie pytanie, dlaczego akurat tu w latach 326-335 wybudowano Kompleks. Teren ten

⁸ Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna. O męczennikach palestyńskich*, IV, 6, 3-4, tłum. A. Lisiecki. Poznań 1924; por. także M. Avi-Yonah, *Holy Land*. Michigan 1966, s. 215, przyp. 60.

⁹ O mozaice z Madaby jako materiale ikonograficznym do topografii Jerozolimy zob. P. Nowogórski, *Topografia Jerozolimy wczesnochrześcijańskiej według Mapy z Madaby*. Saeculum Christianum. R. 6: 1999, s. 5-19.

w czasach Heroda – do których musimy się cofnąć, aby to dokładnie prześledzić – znajdował się poza granicami miasta wyznaczonymi liniami I i II Muru. Istniał tam wtedy skalny ogród, w którym wykuwano groby. Za Heroda Agryppy włączono go w obręb miasta za sprawą wybudowania III Muru. Taki stan rzeczy utrzymywał się do 135 r., kiedy Hadrian rozpoczął wielkie prace inwestycyjne. Zaplanowano tu główne forum ze świątyniami poświęconymi Wenus i Jowiszowi.¹⁰ Takie miasto przetrwało do końca III w. Później rozpoczął się nowy etap w jego historii, za Konstantyna, którego jednym z posunięć było przerwanie rzymskiej tradycji związanej z forum, poprzez wybudowanie na jego miejscu świątyni i memorii dla swojego Boga. Wybranie tego miejsca nie jest jak się wydaje związane z istnieniem jakiejś pielęgnowanej przez wieki tradycji, choć nie można tego oczywiście wykluczyć. Euzebiusz wyjaśnia to poprzez boską inspirację. Konstantyn zapewne wybrał ten teren, gdyż leżało tu Forum, a Forum, jako cywilne centrum miasta, było właściwą lokalizacją dla głównego kościoła oficjalnej już wtedy religii. Był to właściwie, jak wspomniałam powyżej, kompleks składający się z czterech części (il. 5). Przy wschodnim krańcu znajdowało się atrium, do którego wchodziło się od strony *cardo*, jednak nie z poziomu ulicy, ale po kilku stopniach, co doskonale pokazuje mozaika z Madaby. Podobnie jak do atrium, również do bazyliki Martyroin wiodły trzy wejścia. Po ich przekroczeniu wierni znajdowali się w ogromnej budowli (58x38,5-40 m) z czterema kolumnadami dzielącymi wewnątrz na pięć naw i wewnętrzną apsydą (d = 8,2 m) otoczoną 12 kolumnami symbolizującymi 12 Apostołów. Nazwa *Martyrium* pochodzi prawdopodobnie z greckiego tekstu Sofoniasza (3, 8). W Septuagincie czytamy: „czekajcie na mnie do dnia mego powstania (anastasiV) w miejscu świadectwa (marturion)”. Bazylika upamiętniała Ukrzyżowanie, a Anastasis – rotunda zbudowana nad Grobem – Zmartwychwstanie. Ten najważniejszy element kompleksu został wybudowany na zachód od Martyriou i poprzedzony otwartym dziedzińcem otoczonym z trzech stron portykami (stąd Corbo nazywa go *Triporticos*). Zewnętrzna część stanowił mur z trzema apsydami (d = 6 m), a wewnątrz, wokół Grobu, była kolistą strukturą 12 kolumn, w grupach po trzy każda, rozdzielonych czterema parami filarów. Owe kolumny wg Corbo były przeniesione z fasady rzymskiej świątyni. Rotunda miała być w założeniu Konstantyna kulminacyjnym punktem całego założenia – przypomina to rozwiązanie stosowane w wielu kulturach, nawet bardzo odległych w czasie, kiedy aby dotrzeć do miejsca najświętszego należy przejść przez szereg innych pomiesz-

¹⁰ Niektórzy badacze zakładają, że świątynia Jowisza znajdowała się na Wzgórzu Świątynnym. Posługując się tekstami źródłowymi (List Hieronima do Paulinusa 58, 3; Euzebiusz z Cezarei) jak i materiałem numizmatycznym, oraz tym, że żadne źródła bizantyńskie nie wspominają nic o burzeniu jakiegokolwiek świątyni rzymskiej na Wzgórzu (z czym spotykamy się w odniesieniu do innych miejsc). Cuason uważa, że na miejscu Martrionu stała świątynia Jowisza, a na miejscu Anastasis – Wenus (miałoby to tłumaczyć kolisty kształt memorii).

czeń, które mają także swoją oddzielną symbolikę.¹¹ Z racji więc jego kapitalnego znaczenia Grób musiał być odpowiednio wyeksponowany. Co do końcowego wyglądu i wystroju Grobu – informacje czerpiemy ze źródeł pisanych, a także ikonograficznych w postaci ampułek z Monzy i Bobbio. Wiemy, że był bogato zdobiony srebrem i złotem, a także klejnotami i różnymi wartościowymi przedmiotami zwisającymi z jego krat;¹² spór dotyczy problemu, czy istniało cyborium, czy też Grób – edicula otoczony był jedynie przez kolumny Rotundy. Nie wyjaśniają tego przedstawienia z Monzy i Bobbio, które sugerują jednym (Barag), iż cyborium było, a innym (Wilkinson) jego brak. Tak czy inaczej Komplex przyciągał wielu pielgrzymów. Pomimo jednak ich masowego napływu i niezwykle emocjonalnego odbierania miejsca Męki Chrystusa, pojawiają się sygnały świadczące o próbie nadania jeszcze większej rangi temu miejscu. Euzebiusz porównywał Martyrion do Świątyni Jerozolimskiej, a ołtarz bazyliki do Świętego Świętych (*Hekal*). Cyryl ze Scytopolis czynił z Golgoty centrum Ziemi, co stoi w sprzeczności do tradycji judaistycznej, iż Wzgórze Świątynne jest pępkiem świata. I w końcu *Brewiarusz Jerozolimski* (VI w.) podaje, że na Golgocie Abraham poświęcił Izaaka, a atrium jest tym miejscem, w którym ludzie trudniący się handlem zostali przepędzeni przez Jezusa (stawia to znak równości między dziedzińcem bazyliki a dziedzińcem Świątyni¹³). Widoczne jest zatem chęć ugruntowania tradycji religijnej miejsca, poprzez wyprowadzenie jego historii z tradycji starotestamentalnej, tym samym podkreślając związek prorocत्व Starego Testamentu z wydarzeniami opisanymi w Nowym. Pomimo, iż w czasach rzymskich znajdowało się tu Forum miasta pełniące rolę świecką, nie należy zapominać, że stały na nim dwie świątynie: Jowisza i Wenus. W związku z tym śmiało można powiedzieć, że ciągłość religijna toposu została zachowana – w przeciwieństwie do jego świeckiego wymiaru.

Oprócz Komplexu Grobu Bożego istniały w Jerozolimie jeszcze przynajmniej trzy ważne miejsca odwiedzane przez pielgrzymów. Mowa tu o Sadowce Betesda, Sadowce Siloe i Bazylice Syjonu.

„A jest w Jerozolimie przy Owczej Bramie sadowka, zwana po hebrajsku Betesda, mająca pięć krużganków”.¹⁴ Tak Ewangelista opisuje sadowkę za prokuratury Poncjusza Piłata. Powszechnie przyjmuje się pogląd, iż owe krużganki były rozmieszczone jak na il. 6. Zauważmy zatem, że mamy de facto do czynienia z dwoma sadowkami. Jeśli weźmiemy pod uwagę, że groblą dzielącą je biegła w czasach Heroda ulica,¹⁵ to p o d s t a w ę do wybudowania pięciu

¹¹ Np. świątynie egipskie, Świątynia Jerozolimska.

¹² Anonim z Piacenzy, *Opis pielgrzymki do Ziemi Świętej*. W: *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej*. Opr. P. Iwaszkiewicz. Kraków 1996, s. 250.

¹³ Mt 21, 12.

¹⁴ J 5, 2.

¹⁵ J. Wilkinson, *The Streets of Jerusalem*. Levant. R 7: 1975, s. 123.

portyków możemy datować na ten sam okres. Ponadto jednak nic pewnego nie da się ustalić. Prace archeologiczne prowadzone tu od końca XIX w. odśłoniły ślady wskazujące, iż miejsce to traktowano jako związane z kultem Asklepiosa. Świadczyły o tym m.in. dary wotywne, a także fragment reliefu z przedstawieniem węża i postaci składającej mu ofiarę z kłosów pszenicy.

Święty Jan pisze, że przy sadzawkach „leżało mnóstwo chorych, ślepych, chromych i wycieńczonych, którzy czekali na poruszenie wody. Od czasu do czasu zstępował bowiem anioł Pana do sadzawki i poruszał wodę. Kto więc po poruszeniu wody pierwszy do niej wstąpił, odzyskiwał zdrowie, jakąkolwiek chorobą był dotknięty”.¹⁶ W okresie prokuratorским Żydzi widzieli w uzdrowieniach moc sprawczą Jahwe, a obywatele rzymscy przybywający do Jerozolimy przypisywali je Asklepiosowi. Mamy więc do czynienia z dwoma tradycjami istniejącymi w jednym czasie i dotyczącymi jednego miejsca. Taka sytuacja trwała zapewne do 70 roku, po którym społeczność żydowską usunięto z miasta. Co prawda Żydzi mieli pozwolenie na wstęp do Jerozolimy raz w roku, lecz wówczas oplakiwali ruiny Świątyni i trudno wyobrazić sobie, aby rozdrabniali się na chodzenie po mieście, gdy mieli do dyspozycji tylko jeden dzień. Dlatego też odtąd sadzawki kojarzone były przede wszystkim z Asklepiosem. Nic nie zmieniło się także po ufundowaniu Aelii Capitoliny. Pewną informację o dalszych losach sadzawki czerpiemy dopiero z relacji Pielgrzyma z Bordeaux, która daje nam do zrozumienia, iż portyki były wciąż widoczne w IV w.¹⁷ Całkiem nowe oblicze miejsce uzyskało na początku V w., kiedy powstał tu kościół nazwany Kościołem Owczym lub Kościołem Paralityka.¹⁸ Dedykowany był Matce Boskiej, gdyż poza uzdrowieniami wiązano go z miejscem narodzenia Maryi.¹⁹ Jak większość kościołów tego okresu był zorientowany ku wschodowi (il. 6)²⁰ i podzielony na trzy nawy. Główna posadowiona została na grobli dzielącej dwie sadzawki; południowa wspierała się częściowo na rzędzie wysokich filarów – stały one na dnie sadzawki, 13 m pod poziomem posadzki kościoła, która ułożona była w geometryczne wzory z kolorowego marmuru; a północna oparta na resztkach konstrukcji rzymskiej. Każda z trzech naw miała apsydialne zakończenie, przy czym środkowa apsyda była wysunięta i wieloboczna. Kościół był pomyślany tak, iż jego zachodnią część wkomponowano w teren sadzawek. W ten sposób zachowano częściowo ich kształt z okresu Chrystusa – chodzi tu o portyki. W takiej formie kościół przetrwał do 614 r., kiedy w wyniku najazdu perskiego został kompletnie zniszczony.

¹⁶ J 5, 3-4.

¹⁷ *Opis podróży z Bordeaux do Jerozolimy*. W: *Do Ziemi Świętej...*, s. 81.

¹⁸ Por. J 5, 5-9.

¹⁹ Protoewangelia Jakuba mówi, że Maryja przebywała w Świątyni między 3 a 12 rokiem życia.

²⁰ Wg Vincenta na zachód, zmieniło się to dopiero po badaniach przeprowadzonych przez M. J. Pierre i J. M. Rousee w 1956 r.

Inna sadzawka istniała na północ od Miasta Dawida. Mowa tu o Sadzawce Siloe. Dzisiaj znajdują się tu dwa miejsca łączone z nazwą „sadzawka”: Birkeh Silwan, która pełni wciąż rolę zbiornika wodnego; i Birket el-Hamra – obecnie otoczony murem ogród znaczący jednocześnie kraniec Doliny Tyropeon. W okresie II Świątyni istniały tu faktycznie dwie sadzawki: Siloe i Ezechiasza. Zarówno historycy, jak i archeolodzy zastanawiali się nad ich właściwą identyfikacją. Prace K. Kenyon, które prowadziła w sektorze F, dowiodły, iż sadzawka obecnie znana jako Birket el-Hamra znajdowała się przez długi czas poza linią murów miasta i od VII w. p.n.e. była sucha. Można ją zidentyfikować z Siloe, która w okresie najazdów asyryjskich stała się przyczyną upadku Jerozolimy. Z tego powodu Ezechiasz zdecydował się na zbudowanie nowego zbiornika na wodę – tym razem wewnątrz miasta – nazwanego jego imieniem.²¹ Identyfikujemy go z dzisiejszym Birkeh Silwan. Taki stan rzeczy utrzymywał się do II/I w. p.n.e., kiedy sadzawka ta została wyłączona z użycia na rzecz Birket el-Hamra. W przeciągu I w. mimo rozszerzenia granic miasta, „źródło Siloe” (jak ją nazywa Flawiusz) było nadal poza jego obrębem. Być może Herod Agryppa był tym, który ponownie uruchomił sadzawkę Ezechiasza, jednak bardziej prawdopodobnym jest autorstwo Hadriana. Wiemy, że ufundował on w Jerozolimie tetranimfeum, jednak dokładna jego lokalizacja nie jest znana. Talmud natomiast wspomina o obcym sanktuarium niedaleko Siloe i nazywa je Bogiem Szczęścia Greków. Niestety ślady odsłonięte podczas wykopalisk są trudne do datowania. Potwierdzone jest jedynie istnienie kolumnady. *Terminus ante quem* dla niej możemy wyprowadzić z relacji Pielgrzyma z Bordeaux, który świadczy o niej w roku 333: „Gdy wychodzisz z Jerozolimy i wchodzisz na Syjon, po lewej stronie; a mianowicie poniżej, w dolinie (widzisz) obok muru sadzawkę zwaną Siloa. Ma ona poczwórny portyk, przed którym jest inna (jeszcze) sadzawka”.²² Tak więc można przyjąć, iż świątynia nimf została założona na miejscu Sadzawki Ezechiasza. Taki stan rzeczy utrzymywał się do V w., kiedy cesarzowa Eudoksja postanowiła zburzyć pogański przybytek, a na jego miejscu wybudować kościół... Siloe. I tu dochodzimy do ciekawego zdarzenia, a mianowicie do przeniesienia nazwy z właściwej sadzawki Siloe na dawną sadzawkę Ezechiasza, a wówczas rzymską świątynkę. Dlaczego tak się stało? W Ewangelii Jana (9, 7) czytamy: „(...) idź i obmyj się w sadzawce Siloe. Odszedł tedy i obmył się i wrócił z odzyskanym wzrokiem”. Tradycja chrześcijańska identyfikowała to miejsce z cudem uzdrowienia ślepa. Napotkała jednakże na problem wyboru właściwej sadzawki. Eudoksja zdecydowała się na miejsce nimfeum podpierając zapewne swój wybór analogią do budową Kompleksu Grobu Bożego. Ponadto należy wziąć pod uwagę cytaty z Pielgrzyma z Bor-

²¹ Por. II Krl 20, 20; II Krl 32, 3-4.

²² *Opis podróży z Bordeaux do Jerozolimy. W: Do Ziemi Świętej...*, s. 82.

deaux (patrz wyżej), który mógł być świadectwem podobnego sposobu myślenia wśród odwiedzających Jerozolimę. Wówczas późniejsza o dwa wieki – w ciągu których przekonanie umocniło się bardziej – decyzja Eudoksji nie potrzebuje dodatkowych motywacji i świadectw.

Kościół, o którym mowa jest wspomniany przez Anonima z Piacenzy: „Gdy się (...) zejdzie się po wielu stopniach do Siloa, jest tam bazylika, poniżej której wytryska owo źródło”.²³ Została ona odświeżona w toku prac prowadzonych między 1894 a 1897 rokiem (Bliss i Dickie). Faktycznie sformułowanie Anonima, iż sadzawka znajdowała się poniżej kościoła jest zasadne, gdyż został on zbudowany na północ od Siloe. I właśnie istnieniu sadzawki, jak i trudnościom topograficznym zawdzięczamy ciekawy plan budowli (il. 7). Wejście do świątyni znajdowało się na północy i wiodło do atrium, a z niego przez schodowy nar-tex²⁴ wchodziło się do kościoła. Jego wnętrze podzielone było na trzy nawy przez cztery kwadratowe filary. Nawy boczne miały mozaiki podłogowe. Ciekawie rozplanowano nawę południową, która poprzez rodzaj otwartego portyku wychodziła na sadzawkę Siloe. Dzięki dobremu stanowi zachowania (wysokość murów do 25 m) możliwa była rekonstrukcja środka nawy głównej, jako przykrytego kopułą i wyłożonego mozaikami. We wschodniej części kościoła znajdowała się wewnętrzna apsyda z syntononem wyłożonym marmurowymi płytami. Ponadto doskonale jest widoczne umiejscowienie ołtarza. Jediną niepewną rzeczą związaną z tą fundacją Eudoksji jest prostokątne zagłębienie w podłodze przy północnej ścianie apsydy. Odkrywczy interpretowali je jako relikwiarz.

Najważniejszą bazyliką Jerozolimy po Kompleksie Grobu Bożego była Bazylika Syjonu. Tradycja jej dotycząca jest związana z funkcjonowaniem w mieście dwóch Syjonów: żydowskiego i chrześcijańskiego. Aby to dobrze wyjaśnić należy cofnąć się w czasie do panowania Dawida (1010-970 przed Chr.). Król ten początkowo uznany za władcę w Hebronie, poprzez zabiegi dyplomatyczne i pozycję militarną zapewnił sobie poparcie „starszych” Izraela, a tym samym stał się panem Zjednoczonego Królestwa Judy i Izraela. Po pokonaniu Filistyńców na stolicę swego państwa wybrał Jerozolimę. Tam na miejscu twierdzy Jebusytów (wzgórze wschodnie) wybudował pałac i ustawił Namiot, do którego sprowadził Arkę Przymierza.²⁵ W Starym Testamencie czytamy, że miejsce, w którym ustawiono Namiot, było wybrane przez Jahwe:

„Pan bowiem wybrał Syjon,
tej siedziby zapragnął dla siebie:
To jest miejsce mego odpoczynku na wieki

²³ Anonim z Piacenzy, *Opis Pielgrzymki do Ziemi Świętej*. W: *Do Ziemi Świętej...*, s. 255.

²⁴ Chodzi tu o konstrukcję narteksu wyposażoną w stopnie – uwarunkowane to było ukształtowaniem powierzchni.

²⁵ II Sm 6, 17.

tu będę mieszkał, bo tego pragnąłem dla siebie (...)"²⁶

„Góra Jego święta, wspaniałe wzgórze (...)

góra Syjon, kraniec północy jest miastem wielkiego Króla”²⁷

Ponadto cała Jerozolima została naznaczona piętnem bożym, niezależnie od tego, czy miałyby ograniczać się do Syjonu, czy też wykraczać znacznie poza jego obręb.²⁸ Wyjątkowość Syjonu (Miasta Dawidowego) została dodatkowo podkreślona poprzez pochowanie na nim pierwszego władcy Zjednoczonego Królestwa.²⁹ Władzę po nim objął Salomon – budowniczy I Świątyni Jerozolimskiej. Powstała ona w miejscu utożsamianym z górą Moria.³⁰ Jednak Syjon nadal stanowił ważny punkt miasta. Rozrastająca się nieustannie Jerozolima była nazywana „Córą Syjonu”,³¹ a w księdze Izajasza można przeczytać:

„Przeto tak mówi Pan Bóg:

Oto Ja kładę na Syjonie kamień,

kamień dobrany, węgielny,

cenny, do fundamentów założony.

Kto wierzy nie potknie się (...)"³²

I tak toczyło się powoli życie, przybywali kolejni prorocy, którzy zwiastowali przybycie Mesjasza, a lud izraelski cierpliwie Go oczekiwał. W końcu mała grupa doczekała się Jego pojawienia w osobie Jezusa Chrystusa. Dla niej wypełniło się proroctwo o kamieniu węgielnym, a słowa skierowane do Piotra: Ty jesteś Skala i na tej skale zbuduję Kościół mój,³³ nabrały specjalnego znaczenia. Chrystus był długo oczekiwanym pomazańcem bożym, o którym mówił psalm 132, 17:

„Wzbudzę tam (tzn. na Syjonie – przyp. aut.) moc dla Dawida
zgotuję światło dla mego pomazańca”.

Słowa te w połączeniu z relacją o zesłaniu Ducha Świętego i faktem, iż wydarzenie to miało miejsce (wg tradycji) w tej samej sali, w której odbyła się Ostatnia Wieczerza (i w której Chrystus zjawił się po Zmartwychwstaniu), sprawiły, iż południowa część wzgórza zachodniego nabrała nowego znaczenia i stała się odzwierciedleniem Jeruzalem niebiańskiego, nowego Syjonu.³⁴

Z tym splotem wydarzeń jest związana budowa Bazyliki Syjonu w V w. przez cesarzową Eudoksję. Epifaniusz z Salaminy twierdził, iż w miejscu,

²⁶ Ps 132, 13-14.

²⁷ Ps 48, 2.

²⁸ II Krn 6, 6 („(...) Ale wybrałem Jerozolimę, aby tam było moje Imię i obrałem Dawida, aby był nad moim ludem izraelskim”).

²⁹ I Krł 2, 10.

³⁰ Por. Rdz 22, 2.

³¹ Iz 1, 8.

³² Iz 28, 16.

³³ Por. Mt 16, 18.

³⁴ Hbr 12, 22-23.

o którym mówimy, stało siedem synagog nie zniszczonych przez Hadriana przy budowie Aelii Capitoliny. Po 135 r. były one nie używane, a do czasów Konstantyna zachowała się jedna.³⁵ Z relacji Egerii (koniec IV w.)³⁶ dowiadujemy się, iż istniał tam jakiś kościół. Początkowo była to mała budowla, w której przechowywano krzesło mające być tronem Jakuba Brata Pańskiego.³⁷ Kościółek ten został zapewne zburzony w czasach Dioklecjana i odbudowany prawdopodobnie po 45 latach, o czym wspomina Cyryl Jerozolimski. To ten kościół widziała Egeria. Na dalszym etapie zaznacza się aktywność cesarzowej Eudoksji związana z V – wieczną bazyliką. Anonim z Piacenzy zdaje nam szeroką relacją z wizyty, jaką w niej złożył.³⁸ W kościele miał się znajdować „kamień odrzucony przez budujących”, a także słupek biczowania z odcisniętymi na nim palcami Chrystusa i zawieszonym rogiem, z którego namaszczeni byli królowie, wśród nich Dawid.³⁹ Przechowywano tam także koronę cierniową i włócznię, która przebiła bok Jezusa oraz kolumnkę, na której był krzyż św. Piotra. Spośród innych jeszcze rzeczy Anonim wymienia kamienie, którymi ukamienowano Szczepana i kielich Apostołów używany przez nich po Zmartwychwstaniu Pańskim.

Zatem sam fakt ilości i rodzaju przedmiotów znajdujących się w bazylice świadczy o jej randze w bizantyjskiej Jerozolimie. Rekonstrukcje obiektu są czysto teoretyczne. Dotyczy to szczególnie wschodniego skrzydła, którego nie odślonięto ani w toku prac F. Palmera ani M. Renarda. Ten ostatni odtwarza bazylikę jako budowlę 5 – nawową z czterema rzędami kolumn (52x37 m łącznie z nartexem), zakończoną na wschodzie trzema apsydami. O wspaniałości kościoła świadczyły fragmenty mozaik podłogowych i małych, także szklanych, tesserae. Inna teoria – głoszona przez Vincenta – wyklucza istnienie narteksu, natomiast zgadza się, co do 5 – nawowego podziału wnętrza (55x34 m), ale zakończoną jedną apsydą. Dodatkową kwestią sporną stał się tzw. „Grób Dawida”, który Renard identyfikował jako południowy dodatek do głównej bryły kościoła, a Vincent określał jego położenie w płd – wsch jej rogu.⁴⁰ Obiekt nazywany „Groblem Dawida” datowany jest na okres rzymski. Według J. Pinkerfelda jest to ślad synagogi zorientowanej ku Wzgórzu Świątynnemu.⁴¹ Inna teoria głosi, iż mogła być to synagoga wspólnoty judeo – chrześcijańskiej wspomniana przez Pielgrzyma z Bordeaux.⁴² Natomiast Y. Tsafirir uważa, iż są to

³⁵ *Opis podróży z Bordeaux do Jerozolimy*. W: *Do Ziemi Świętej...*, s. 82.

³⁶ *Pielgrzymka do miejsc świętych*. W: *Do Ziemi Świętej...*, s. 219.

³⁷ Dz 21, 18; Gal 1, 19.

³⁸ *Opis pielgrzymki do Ziemi Świętej*. W: *Do Ziemi Świętej...*, s. 253.

³⁹ Por. I Sm 16, 13.

⁴⁰ Stało się tak dlatego, gdyż Vincent umieścił bazylikę nieco dalej na południe niż Renard.

⁴¹ Wg niego nisza w południowym murze była *aaron hakkodesz* – oparł to na podobieństwie architektonicznym do starożytnych synagog w Estemoa i Nareh.

⁴² *Opis podróży z Bordeaux do Jerozolimy*. W: *Do Ziemi Świętej...*, s. 82.

ślady pogańskiego budynku z okresu rzymskiego, włączonego do kompleksu Bazyliki Syjonu w czasach bizantyjskich.

Mamy więc tu do czynienia z ewidentnym przeniesieniem całej tradycji Syjonu żydowskiego na chrześcijański. Pomijając wymiar duchowy, świadczy o tym obecność m.in. rogu do namaszczenia królów, a także budynku identyfikowanego przez pielgrzymów z grobem Dawida. Trudno uwierzyć, aby pielgrzymi nie posiadali wiedzy na temat prawdziwego miejsca pochówku dawidowego – wszak przemierzali Judeę odwiedzając miasta i toposy wymienione także w Starym Testamencie. Należy zatem przypuszczać, iż zaszła tu podobna sytuacja, jak w przypadku Kompleksu Grobu Bożego.

* * *

Zaprezentowane powyżej toposy bizantyjskiej Jerozolimy są jedynie małą częścią obszernego zbioru. Zostały one wybrane przeze mnie nie przez przypadek. Według mojej opinii były jednymi z najważniejszych dla ówczesnej społeczności miasta, a ponadto analizując ich historię można prześledzić niezmiernie ciekawe zjawisko ciągłości. Oprócz nich można choćby wymienić całą masę monasterów i hospicjów, które choć przedstawione na madabejskiej mapie, są trudne do zidentyfikowania⁴³. Jednak nie są one dobrym materiałem do dowodzenia ciągłości, co było jedną z myśli przewodnich tego artykułu.

SACRAL *TOPOI* OF THE CHRISTIAN JERUSALEM

Summary

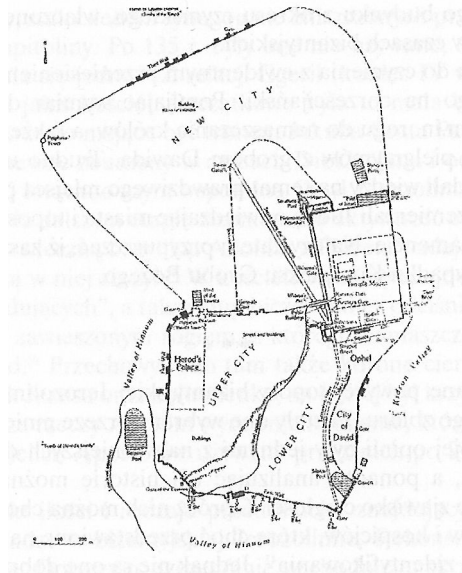
Jerusalem we know today is the city of still increasing conflict, as it takes place in a whole Near East. However its long and interesting history is certainly an element, which appeals the scholars.

It is a city of many changes – begining from the earliest times, when there was The Jebusite Fortrees, trough the Jerusalem in the times of First and Second Temple, Aelia Capitolina, untill the byzantine Jerusalem.

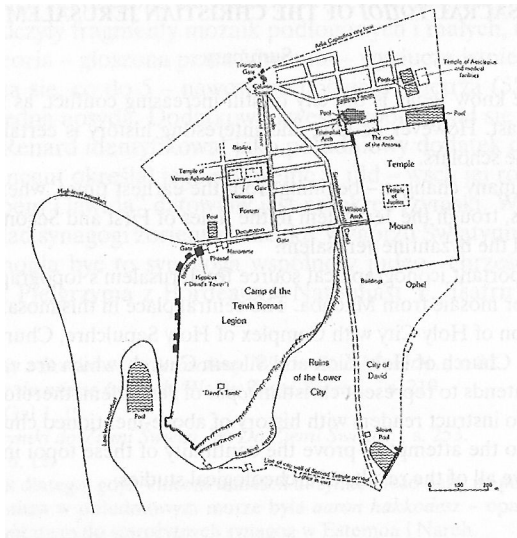
The most important iconographical source for Jerusalem's topography in byzantine period is the floor mosaic from Madaba. The central place in this mosaic is occupied by the representation of Holy City with Complex of Holy Sepulchre, Church of Sant Mary of the Probatice, Church of Holy Zion and Siloam Church, which are easy to identify.

This article intends to represent christian *topoi* of Jerusalem, therefore describes about earlier times to instruct readers with history of above-mentioned churches, as well as possible. It is also the attempt of prove the continuity of these topoi in the light of the sources and above all of the results of archeological studies.

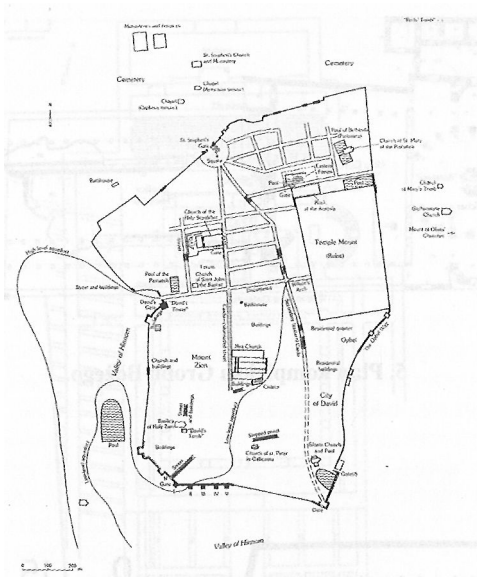
⁴³ Zob. P. Nowogórski, *Topografia Jerozolimy wczesnochrześcijańskiej...*, s. 5-19.

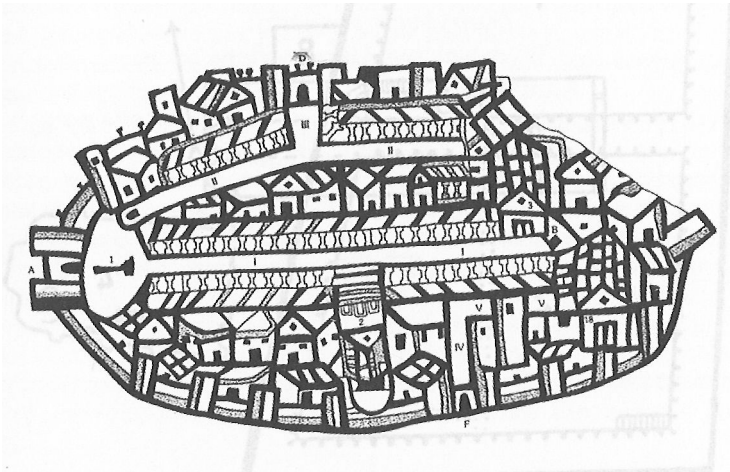
1. Plan Jerozolimy okresu II Świątyni.

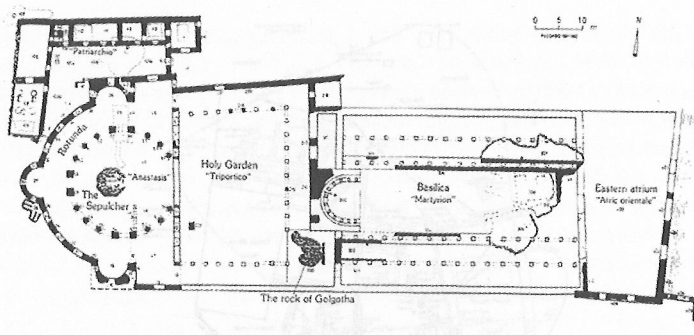

2. Plan Colonia Aelia Capitolina.

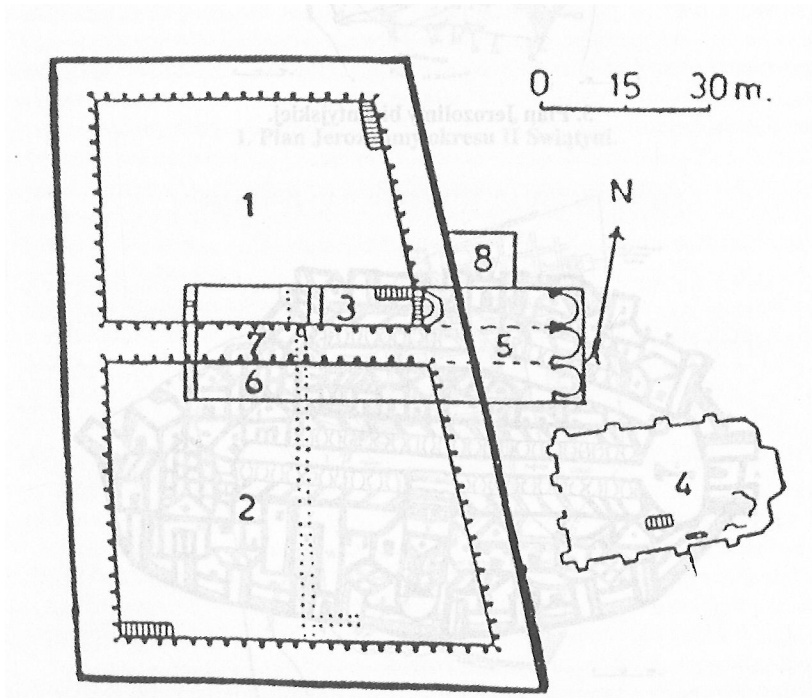

3. Plan Jerozolimy bizantyjskiej.

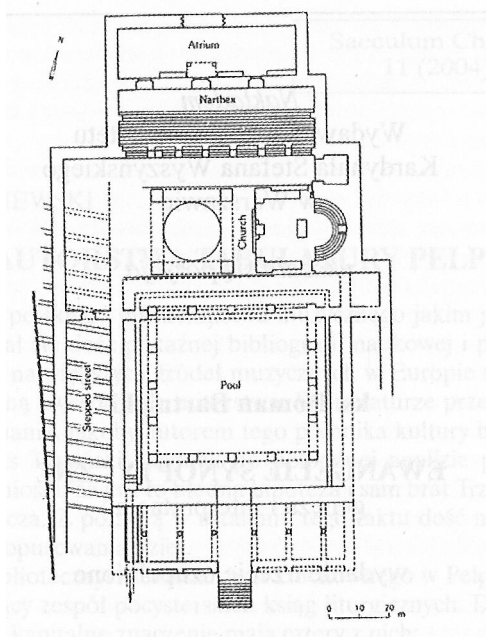

5. Plan kompleksu Grobu Bożego.

6. Plan kościoła Probatyki z przedstawieniem układu portyków sadzawek Betesda.

7. Plan kościoła Siloe.